

मकवानपुरको राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, भरतपुर, चितवनको
स्नातकोत्तर तह (एम्.ए.), द्वितीय वर्षको
दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

रामबहादुर थापा

शैक्षिक सत्र ०६३-०६५

त्रि.वि. दर्ता नं. ६-३-१९-७९५-२००५

क्याम्पस रोल नं. ९

नेपाली विभाग

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

२०६८

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, नेपाली विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका छात्र रामबहादुर थापाले मकवानपुरको राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । परिश्रम र लगनका साथ तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६६/०९/१२

होमनाथ सापकोटा

सहप्राध्यापक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग

भरतपुर, चितवन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवन
नेपाली विभाग

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुरका विद्यार्थी रामबहादुर थापाले नेपाली एम्.ए. दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरेको मकवानपुरको राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ।

मूल्याङ्कन समिति

प्रा.डा. नारायणप्रसाद खनाल
विभागीय प्रमुख

हस्ताक्षर

सहप्राध्यापक होमनाथ सापकोटा
शोधनिर्देशक

हस्ताक्षर

सहप्राध्यापक भागवतशरण न्यौपाने
बाह्यपरीक्षक

हस्ताक्षर

मिति : २०६८/०९/२३

कृतज्ञताज्ञापन

मकवानपुरको राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन शीर्षकमा आधारित प्रस्तुत शोधकार्य आदरणीय गुरु सहप्राध्यापक होमनाथ सापकोटाको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो मूल्यवान् समय दिएर स्नेहपूर्वक कुशल निर्देशन गरिदिनुहुने गुरुप्रति म सर्वप्रथम हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यस शोधकार्यका लागि मैले विभागमा प्रस्तुत गरेको शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधकार्य गर्न महत्त्वपूर्ण अवसर प्रदान गर्नुहुने वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख तथा मेरा आदरणीय गुरु प्रा.डा. नारायणप्रसाद खनालप्रति र नेपाली विभागका अन्य सम्पूर्ण गुरुजनहरूप्रति म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधपत्रको तयारीमा आफ्नो अमूल्य समय दिएर मेरा प्रश्नहरूको सही र तथ्यपरक उत्तरहरू कति पनि भर्को नमानी दिनुहुने राईगाउँ गा.वि.स. वडा नं. ४, शाखाटार निवासी पहरी समाजका अग्रज छत्रबहादुर पहरी, ज्ञानीमायाँ पहरी, ठूलीमाया पहरी, जगत पहरी, दीपक पहरी, गा.वि.स. सचिव शुक्रमान राई, स्थानीय राईगाउँ-६, भुर्कुसटोलका भाइ सुमन तामाङ तथा पहरीजातिबाट संविधान सभामा प्रतिनिधित्व गर्नुहुने संविधान सभा सदस्य माननीय शेरबहादुर पहरीप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । त्यसैगरी शोधप्रस्ताव लेखनदेखि शोधपत्र तयार पार्दासम्म अनवरत रूपमा सहयोग गरी प्रेरणा र हौसला प्रदान गर्ने मेरा अनन्य मित्र कृष्णगोपाल श्रेष्ठ, टीकाबहादुर पाण्डे तथा मेरा शुभचिन्तक तथा गुरु पुरनबहादुर जोशीप्रति पनि विशेष आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

यसरी नै अध्ययनका लागि लाग्न प्रेरणा दिनुहुने मेरी ममतामयी आमा बालकुमारी थापा, भिनाजु कौशल पाण्डे, मेरा आफन्त सबैप्रति आभार प्रकट गर्दछु । त्यस्तै मेरा लागि सम्पूर्ण घरायसी भन्फट तथा व्यावहारिक जिम्मेवारीसमेत आफ्नो थाप्लोमा बोकेर मलाई उन्मुक्त वातावरण प्रदान गर्दै यो शोधपत्र लेखनमा विशेष सहयोग गर्ने र शीघ्रताका लागि बारम्बार घच्चच्याइरहने मेरी जीवनसङ्गिनी सावित्री थापा, छोरीद्वय अस्मिता र आज्ञा, साली गायत्री क्षेत्री र उनका सम्पूर्ण परिवारप्रति हृदयदेखि नै विशेष आभार प्रकट गर्दै मुरीमुरी धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस शोधपत्र तयारीमा आवश्यक सामग्री जुटाई सहयोग गर्नुहुने पहरी विकास संघ, पहरी राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा, जिल्ला विकास समिति मकवानपुर, जिल्ला शाखा तथ्याङ्क कार्यालय मकवानपुर, राईगाउँ गा.वि.स. राईगाउँ र अरू सबै सङ्घ-संस्था र व्यक्तिप्रति आभार प्रकट गर्दै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस शोधपत्रलाई यथाशक्य छिटो र शुद्ध टङ्कन गरिदिनुहुने कालिका कम्प्युटर सर्भिस, नारायणगढका महेश पौडेललाई विशेष धन्यवाद दिन्छु । अन्त्यमा यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवनको नेपाली विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०६८/०१/१२

रामबहादुर थापा

विषय सूची

- (क) शोधपत्रको स्वीकृतिपत्र
- (ख) शोधनिर्देशकको मन्तव्य
- (ग) कृतज्ञताज्ञापन
- (घ) सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधप्रयोजन	१
१.३	विषयपरिचय	१
१.४	शोध समस्या	२
१.५	शोधको उद्देश्य	३
१.६	पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा	४
१.७	शोधको औचित्य र महत्त्व	८
१.८	प्राक्कल्पना	९
१.९	शोधकार्यको सीमा	१०
१.१०	सामग्री सङ्कलन विधि	१०
१.११	शोध विश्लेषण विधि	१०
१.१२	शोधपत्रको रूपरेखा	१०

परिच्छेद : दुई

राईगाउँ गाविसका पहरीजातिको सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक सन्दर्भ र लोकसाहित्य

२.१	राईगाउँ गाविसको परिचय	१२
२.२	पहरी जातिको परिचय र राईगाउँमा यिनीहरूको उपस्थिति	१३
२.३	राईगाउँका पहरीहरूको सामाजिक जीवन	१४
२.३.१	घरको बनोट	१४
२.३.२	खानपिन	१५

२.३.३	वेशभूषा	१५
२.३.४	बानीबेहोरा	१५
२.३.५	पारिवारिक संरचना र प्रथा क	१६
२.४	राईगाउँ गाविसका पहेरीहरूको धार्मिक गतिविधि	१६
२.५	राईगाउँका पहेरीहरूले मान्ने देवीदेवता र चाडपर्वहरू	१६
२.५.१	राईगाउँका पहेरीका देवीदेवताहरू	१७
२.५.२	राईगाउँका पहेरीहरूले मान्ने चाडपर्वहरू	१७
२.५.२.१	साउने सङ्क्रान्ति	१७
२.५.२.२	तीज	१७
२.५.२.३	दशैं र तिहार	१८
२.५.२.४	माघेसङ्क्रान्ति	१८
२.५.२.५	चैतेदशैं	१८
२.५.२.६	क्रिस्मस डे	१८
२.६	राईगाउँ गाविसका पहेरीहरूको सांस्कृतिक पक्ष	१९
२.६.१	जात, थर र गोत्र	१९
२.६.२	जन्म संस्कार	२०
२.६.२.१	न्वारान	२०
२.६.२.२	भातखाइ	२०
२.६.२.३	छेवर (केशमुण्डन)	२१
२.६.२.४	व्रतबन्ध	२१
२.६.३	राईगाउँका पहेरीहरूको विवाह संस्कार	२१
२.६.३.१	मागी विवाह	२२
२.६.३.२	प्रेम विवाह	२२
२.६.४	राईगाउँका पहेरीजातिको मृत्युसंस्कार	२२
२.७	राईगाउँका पहेरीहरूको भाषा र साहित्य	२३
२.७.१	भाषा	२३
२.७.१.१	पहेरी भाषाका स्वरवर्णहरू	२३
२.७.१.२	पहेरी भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू	२४
२.७.१.३	पहेरी भाषामा सङ्ख्याको गणना	२४
२.७.१.४	पहेरी भाषाका घरव्यवहारसम्बन्धी शब्दहरू	२५

२.७.१.५	पहरी भाषामा नातागोताका शब्दहरू	२७
२.७.१.६	पहरी भाषामा प्रचलित केही वाक्यहरू	२७
२.७.१.७	राईगाउँ र अन्यत्रका पहरीले बोल्ने शब्दका समानता र असमानता	२८
२.१.७.८	पहरी भाषामा मानव शरीरका अङ्गका नामहरू	२९
२.१.७.९	नजिक रहेका पहरी र नेवारी भाषाका केही शब्दहरू	२९
२.७.२	साहित्य	३०
२.८	निष्कर्ष	३१

परिच्छेद : तीन

लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचय

३.१	लोकसाहित्यको पृष्ठभूमि	३२
३.२	लोकसाहित्यको परिभाषा	३२
३.३	लोकसाहित्यको विशेषता	३४
३.३.१	मौखिक परम्परा	३४
३.३.२	कल्पनाको प्रबलता	३५
३.३.३	सामूहिकता	३५
३.३.४	मनोरञ्जनात्मकता	३५
३.४	लोकसाहित्यको प्रयोजन तथा उद्देश्य	३५
३.४.१	मनोरञ्जन	३६
३.४.२	शिक्षा वा उपदेश	३६
३.४.३	लोकमङ्गल	३६
३.४.४	यथार्थको प्रकटीकरण	३६
३.५	लोकसाहित्यको महत्त्व	३७
३.६	लोकसाहित्यको विधागत वर्गीकरण	३७
३.६.१	मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुईटेलका अनुसार वर्गीकरण	३८
३.६.१.१	माध्यमका आधारमा लोकसाहित्यको वर्गीकरण	३८
३.६.१.२	प्रस्तुतिका आधारमा लोकसाहित्यको वर्गीकरण	३९
३.६.१.३	श्रेणीका आधारमा लोकसाहित्यको वर्गीकरण	३९
३.६.१.४	आकारका आधारमा लोकसाहित्यको वर्गीकरण	४०

३.६.१.५ प्रकारका आधारमा लोकसाहित्यको वर्गीकरण	४०
३.६.२ धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीका अनुसार लोकसाहित्यको वर्गीकरण	४१
ग	
३.६.२.१ लोकगीत	४१
३.६.२.२ लोकगाथा	४२
३.६.२.३ लोककथा	४२
३.६.२.४ लोकनाट्य	४२
३.६.२.५ गाउँखाने कथा	४२
३.६.२.६ उखान र टुक्का	४३
३.६.२.७ विविध	४३
३.७ निष्कर्ष	४३

परिच्छेद : चार

राईगाउँ गाविसका पहरीजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको सङ्कलन र वर्गीकरण

४.१ राईगाउँ गाविसमा लोकसाहित्यको परम्परा	४५
४.२ राईगाउँ गाविसका पहरीजातिमा लोकसाहित्यको परम्परा	४५
४.३ राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको विधागत वर्गीकरण	४६
४.३.१ राईगाउँ गाविसका पहरीजातिमा प्रचलित लोकगीत र त्यसको वर्गीकरण	४६
४.३.१.१ भयाउरे	४६
४.३.१.२ चुड्का	४७
४.३.१.३ सङ्गिनी	४७
४.३.१.४ शिशु	४८
४.३.१.५ कर्मगीत	४८
४.३.१.६ पर्वगीत	४८
४.३.१.७ सामान्य तथा बाह्रमासे	४८
४.३.१.८ संस्कारजन्य	४९
४.३.२ राईगाउँ गाविसका पहरी जातिमा प्रचलित लोककथा र त्यसको वर्गीकरण	४९
४.३.३ राईगाउँ गाविसका पहरी जातिमा प्रचलित गाउँखाने कथा र त्यसको वर्गीकरण	५०
४.३.४ राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित उखान र त्यसको वर्गीकरण	५०
४.३.५ राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित टुक्का र त्यसको वर्गीकरण	५१
४.४ निष्कर्ष	५१

परिच्छेद : पाँच

राईगाउँ गाविसका पहरीजातिमा प्रचलित लोकसाहित्यको अध्ययन

५.१	राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित लोकगीतहरू	५३
५.१.१	भ्याउरे लोकगीत	५३
५.१.१.१	म त बैरागी	५४
५.१.१.२	जिन्दगी के छ र ?	५४
५.१.१.३	एउटी नल्याई भा छैन	५५
५.१.२	चुड्का गीत	५५
५.१.२.१	बहिनीले दिएको जाली रुमाल	५६
५.१.२.२	लर्किएर जाला जोवन	५६
५.१.३	सङ्गिनी गीत	५७
५.१.३.१	छोरीको वेदना	५८
५.१.४	शिशु गीत	५८
५.१.४.१	चुना चलावे	५९
५.१.५	कर्मगीत	५९
५.१.५.१	रामदले बैनी जाऊँ है	५९
५.१.५.२	बाँच्नु छ आसमा	६२
५.१.५.३	दाइँ गर्नु लिपेको खलामा	६३
५.१.६	पर्वगीत	६३
५.१.६.१	आयो दशमी ढोलकी बजाई	६३
५.१.६.२	देउसी गीत	६४
५.१.६.३	आशीष देउसी गीत	६५
५.१.६.४	भैली गीत	६५
५.१.६.५	मुगलान पारी दिए बाले	६६
५.१.६.६	आजैदेखि थालौं हामी रूप रोपेर	६७
५.१.७	सामान्य अर्थात् बाह्रमासे गीत	६७
५.१.७.१	मेरो माया कहाँ पुग्यो भनी	६७
५.१.७.२	सिमसिम पानीमा	६८
५.१.७.३	तिमीजस्तो म हैन घुमन्ते	६९
२.१.७.४	माइती मेरो एक नम्बर	७०

५.१.७.५ म चाहिँ के कम छु र ?	७०
५.१.७.६ नक्कले छातीमा	७१
५.१.८ संस्कारजन्य गीत	७२
५.१.८.१ रक्षा गर कठै रक्षा गर न	७२
५.१.८.२ कति आयौ लुच्चा ?	७३
५.२ राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित लोककथा	७३
५.२.१ पहरीजातिको कथा	७४
५.२.२ पहरी ससुरा र मगर ज्वाइँको कथा	७४
५.२.३ बुहारी चरीको कथा	७५
५.२.४ सुनकेस्री रानीको कथा	७५
५.३ राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित गाउँखाने कथा	७६
५.३.१ कृषि व्यवसायसँग सम्बन्धित गाउँखाने कथा	७७
५.३.२ घरेलु जीवनसँग सम्बन्धित गाउँखाने कथा	७७
५.३.३ शरीरसँग सम्बन्धित गाउँखाने कथा	७८
५.३.४ प्रकृतिसँग सम्बन्धित गाउँखाने कथा	७९
५.३.५ विविध गाउँखाने कथाहरू	८०
५.४ राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित उखान	८१
५.४.१ सामाजिक तथा नीति चेतनासम्बन्धी उखान	८२
५.४.२ ज्ञानविज्ञानसम्बन्धी उखान	८३
५.४.३ कृषिसम्बन्धी उखान	८३
५.४.४ लोकविश्वाससम्बन्धी उखान	८४
५.४.५ विविध विषयमूलक उखानहरू	८५
५.४.५.१ इतिहाससम्बन्धी उखान	८६
५.४.५.२ हास्यव्यङ्ग्यसम्बन्धी उखान	८६
५.४.५.३ प्रकृतिपरक उखान	८६
५.४.५.४ पशुपक्षीसम्बन्धी उखान	८७
५.४.५.५ प्रश्नोत्तरसम्बन्धी उखान	८७
५.६.५.६ गीतका लयमा भनिएका उखानहरू	८७
५.४.५.७ भाषान्तर उखानहरू	८८
५.४.५.८ अनुप्रासमूलक उखानहरू	८८

५.४.५.९ प्रश्नमूलक उखान	८९
५.४.५.१० अश्लीलखालका उखानहरू	८९
५.४.५.११ तुकबन्दी उखान	९०
५.५ राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित टुक्का	९१
५.५.१ क्रियापदयुक्त टुक्का	९१
५.५.२ क्रियापदमुक्त टुक्का	९२
५.६ निष्कर्ष	९३

परिच्छेद : छ

उपसंहार

६.१ निष्कर्ष	९५
६.२ निष्कर्षको निष्कर्ष	९९
६.३ भावी अध्ययनका लागि सम्भावित शीर्षकहरू	१००

तालिका सूची

क) वडागत विवरण- तालिका सङ्ख्या-१	१३
ख) वडागत घरधुरी सङ्ख्या- तालिका सङ्ख्या-२	१३

सन्दर्भसामग्रीसूची

क) पुस्तकहरू	१०१
ख) शोधग्रन्थ	१०२
ग) पत्रपत्रिकाहरू	१०२
घ) सङ्घ-संस्था तथा मौखिक जानकारीबाट	१०२

परिशिष्ट खण्ड

१. गीतहरू	१०४
१.१ म त बैरागी	१०४
१.२ जिन्दगी के छ र ?	१०५
१.३ एउटी नल्याई भाछैन	१०५
१.४ बहिनीले दिएको जालीरुमाल	१०५
१.५ लर्किएर जाला जोवन	१०६

१.६	छोरीको वेदना	१०७
१.७	चुना चलावे	१०७
१.८	रामदले बैनी जाउँ है	१०८
१.९	बाँच्नु छ आसमा	१०९
१.१०	दाइँ गर्नु लिपेको खलामा	१०९
१.११	आयो दशमी ढोलकी बजाई	११०
१.१२	देउसी गीत	११०
१.१३	आशिष देउसी गीत	१११
१.१४	भैली गीत	११२
१.१५	मुगलान पारी दिए बाले	११३
१.१६	आजैदेखि थालौं हामी रुख रोपेर	११३
१.१७	मेरो माया कहाँ पुग्यो भनी	११४
१.१८	सिमसिम पानीमा	११४
१.१९	तिमीजस्तो म हैन घुमन्ते	११५
१.२०	माइती मेरो एक नम्बर	११६
१.२१	म चाहिँ के कम छु र ?	११६
१.२२	नक्कले छातिमा	११७
१.२३	रक्षा गर कठै रक्षा गरन	११७
१.२४	कति आयौ लुच्चा	११८
२.	कथाहरू	११९
२.१	पहरीजातिको कथा	११९
२.२	पहरी ससुरा र मगर ज्वाइँको कथा	१२०
२.३	बुहारी चरीको कथा	१२१
२.४	सुनकेस्री रानीको कथा	१२१
३.	राईगाउँका पहरीजातिमा प्रचलित टुक्काहरू	१२५
३.१	क्रियापदयुक्त टुक्का	१२५
३.२	क्रियापदमुक्त टुक्का	१२६
४.	मकवानपुर जिल्लाको भौगोलिक नक्शा	१२७
५.	राई गा.वि.स. को भौगोलिक नक्शा र पहरीजातिहरूको विवरण	१२८
६.	फोटोमा पहरीहरू	१२९

- ६.१ राईगाउँ गाविस वडा नं. ४, शाखाटारको पहरी बस्ती १२९
- ६.२ लोककथा, लोकगीत, गाउँखाने कथा, उखान र टुक्काको जानकारी दिनुहुने शाखाटार निवासी ६२ वर्षिया बृद्धा ज्ञानीमाया पहरी १३०
- ६.३ आफ्नो जातीय पेसामा माछा मार्ने जाली लिई उभिएका जगत पहरी जसले दोहरी गीत, गाउँखाने कथामा ठूलो सहयोग गरेका थिए १३१
- ६.४ शोधकर्तालाई सहयोग गर्नुहुने शाखाटार पहरी समाजका अग्रज छत्रबहादुर पहरी, बायाँबाट टोपीमा लगायत अन्य पहरी महानुभावहरू १३२
- ६.५ स्थानीय बागमती मा.वि. मा अध्ययनरत पहरी छात्रछात्राहरू, गोलो घेराभित्र रहेका आरती पहरी, धनमाया पहरी र पूर्णिमा पहरी जसले गीतहरूको जानकारी गराएका थिए १३३
- ६.६ समानुपातिकबाट ए.ने.क.पा. (माओवादी)का तर्फबाट पहरीजातिको प्रतिनिधित्व गर्दै संविधान सभाका सदस्य बन्नुभएका त्यस जातिका देशकै एकमात्र सभासद् शेरबहादुर पहरी जसले शोधपत्र तयारीमा विशेष सहयोग गरेका थिए १३४

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

यस शोधपत्रमा प्रयोग गरिएका सङ्क्षेपीकृत शब्दहरूको पूरा रूप यसप्रकार छ :

अ.प्र.	अप्रकाशित
ए.ने.क.पा.	एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी
क्र.सं.	क्रमसङ्ख्या
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
गो.प.	गोरखापत्र
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति
जि.व.वि.	जिल्ला वस्तुगत विवरण
डा.	डाक्टर
त्रि.वि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नं.	नम्बर
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
नि.	निर्देशक
ने.प.वि.सं.	नेपाल पहेरी विकास सङ्घ
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पा.वि.के.	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
पृ.	पृष्ठ
प्रा.लि.	प्राइभेट लिमिटेड
प्रा.	प्राध्यापक
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	विक्रम संवत्
सङ्.	सङ्ख्या
संस्क.	संस्करण
सम्पा.	सम्पादक
सा.प्र.	साभ्ना प्रकाशन